

С.В.Корновенко*

РОЗРОБКА БІЛОГВАРДІЙСЬКИМИ УРЯДАМИ А.ДЕНІКІНА ТА П.ВРАНГЕЛЯ ПРОЕКТІВ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ (1919–1920 рр.)

Статтю присвячено висвітленню розробки й основних положень проектів аграрних реформ А.Денікіна та П.Врангеля. На основі історичних джерел, зокрема мемуарів, автор з'ясував головний зміст денікінських та врангелівських нововведень, запропонованих українському селу.

1919 р. у подіях революції та громадянської війни в Україні взяла участь ще одна військово-політична сила – білогвардійці. Вони мали власну позицію стосовно суспільно-політичних та соціально-економічних проблем і шляхів їх вирішення. Так, лідери білого руху суттєвого значення надавали земельному питанню, оскільки, як засвідчив досвід попередніх років революції, існував прямий зв'язок між аграрною складовою внутрішньоекономічної політики тієї чи іншої влади й ставленням до неї селянства – основного виробника матеріальних благ і найчисельнішої складової тогочасного українського суспільства.

Аналіз історіографії дозволяє констатувати, що істориків більше цікавили й цікавлять на сучасному етапі військові, суспільно-політичні, конфесійні та інші аспекти, пов'язані з білим рухом¹. Натомість менше уваги приділяється соціально-економічним аспектам, зокрема спробам білогвардійських урядів модифікувати аграрний сектор. З іншого боку, не применшуючи ролі та значення наукового доробку радянських істориків-аграрників, об'єктивно назріла необхідність доповнити, а в окремих випадках запропонувати новий погляд на ті чи інші питання. Це, зокрема, стосується й оцінки змісту аграрної політики А.Денікіна та П.Врангеля з огляду на сучасні можливості доступу до раніше закритих джерел, наприклад періодичної преси вказаного періоду. Саме це автор і ставить за мету.

На територіях України, окупованих Добровольчою армією, білогвардійці поширювали різноманітні відозви, декларації, звернення до населення, в яких повідомлялося про основні положення запланованих змін, у тому числі й на селі, роз'яснювалася сутність тих відносин, які передбачалося запровадити. Так, в одному із документів ішлося про те, що Добровольча армія ставить за мету захистити жителів сіл та містечок від сваволі більшовиків, відновити право, законність та лад. Селян і міщан переконували в тому, що білогвардійці знають ситуацію, яка склалася в економіці, а тому вважають за необхідне покращити долю народу через реформи, а не шляхом грабунку й насилля, як більшовики². Звертаючись до селян від імені лідерів білого руху, автори однієї з відозв підкреслювали, що Добровольча армія не забере в них землі, а, навпаки, залишить за ними всі землі, здобуті під час революції, і на селі запанують спокій та лад³. Аналогічні за змістом були й публікації в пресі. "Вечерние огни" писали про те, що завдання білогвардійського уряду при ставці А.Денікіна полягає в тому, щоб розробити таку земельну реформу, згідно з якою селяни могли б отримати в приватну власність землю за рахунок казенного, поміщицького землеволодіння⁴. Наскільки важливим для лідерів білого руху було вирішення аграрної проблеми, свідчить замітка І.Невича "Земля", в якій автор писав: "У країні, де 90% населення сидить на землі та годується з неї, – земельне питання набуває величезного значення... За сучасних умов земельне питання для нової влади є трагічно величезним. Від того як воно буде вирішено, залежатиме доля Росії... Задоволення потреб селян у землі – це не лише запорука перемог Добровольчої армії, це – гарантія припинення революційних експериментів"⁵.

* Корновенко Сергій Валерійович – канд. іст. наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Б.Хмельницького.

Отже, земельне питання для білогвардійців, як свідчать наведені вище матеріали, стало альфою та омегою їхньої політики на селі. Вони небезпідставно вважали, повторюючи міркування П.Столипіна, що міцне селянство – опора держави: "Наша мета чітка й зрозуміла – вирішення земельного питання на користь селян із закріпленням за ними землі в приватну власність"⁶.

У своїх мемуарах головнокомандувач Збройними силами Півдня Росії (далі – ЗСПР) А.Денікін згадував, що в його розумінні майбутні зміни на селі, пов'язані із землевпорядкуванням, мали бути виваженими: по-перше, потрібно враховувати інтереси селянства, забезпечуючи його інвентарем, зберігаючи принцип приватної власності та не порушуючи відносин землекористування і землеволодіння, що склалися в ході революції; по-друге, необхідно забезпечити армію провіантом; по-третє, слід стабілізувати ситуацію в тилу білих військ, створивши належні умови для їхнього просування вглиб Росії⁷.

Цього ж погляду дотримувався й верховний головнокомандувач адмірал О.Колчак, який свою позицію висловив у телеграмі на ім'я А.Денікіна. У ній, зокрема, ішлося про те, що на селі варто проводити політику, спрямовану на налагодження конструктивних відносин між владою та селянством. Під цим адмірал мав на увазі такі заходи з боку уряду при ставці головнокомандувача ЗСПР, які б не давали підстав говорити про відновлення білогвардійцями поміщицького землеволодіння: по-перше, закріплення в приватну власність за селянами землі в розмірах, визначених із урахуванням регіональних особливостей; по-друге, ліквідація селянського малоземелля. "Росія буде квітучою й сильною, – писав О.Колчак, – коли багатомільйонне селянство буде забезпечене повною мірою землею"⁸. Аналогічне він заявив і у розмові з кореспондентом "Зари России"⁹.

Розробка й прийняття основних напрямів аграрної політики А.Денікіна проходили в надзвичайно гострих дебатах між членами Особливої наради (білогвардійський уряд). Урешті-решт 20 березня 1919 р. було узгоджено компромісний варіант – "Декларацію", де визначалася стратегічна мета земельної реформи – відродження та розвиток сільського господарства. Для її реалізації передбачалося зміцнити дрібні та середні селянські господарства, додатково наділивши їх землею, відчуженою від державного та поміщицького землеволодіння; закріпити за новими власниками землю в приватну власність; кредитування індивідуальних селянських господарств; закупівля державою для них необхідного насінневого фонду, реманенту. Для кожного регіону визначався розмір наділу, що залишався у власності колишніх господарів, а також порядок переходу за плату надлишків до мало- та безземельних. Крім того, окреслювалися розряди земель, що не підлягали відчуженню: козачі, надільні, угіддя високопродуктивних сільгосп підприємств¹⁰. Тим самим лідери білого руху підтвердили раніше оприлюднену власну позицію з приводу мети й шляхів проведення земельної реформи. В основі наділення селян землею лежали принципи відчуження та придбання за гроші.

"Декларація", як і взагалі вироблення засад аграрних нововведень, широко обговорювалася різними громадськими, політичними діячами та організаціями. Стосовно неї публікували в пресі як позитивні, так і критичні відгуки. Наприклад, у Києві 30 вересня 1919 р. відновило роботу Київське товариство сільсько-го господарства. На порядку денному першого дня його роботи було й обговорення змісту "Декларації" та окреслення можливих шляхів проведення земельної реформи. Промовці – Б.Панченко, А.Ярошевич, К.Воблій – схвалили ідею наділення селян землею за викуп за рахунок відчуження частини казенного й поміщицького землеволодіння. У своїх виступах доповідачі звернулися до аналізу таких питань, як вартість, за якою повинна продаватися земля, доцільність збереження поміщицького землеволодіння в дореволюційних межах тощо. Зокрема, А.Ярошевич обґрунтовано довів, що поміщицькі господарства революцією пере-

творено на "пустку", тому їхнє збереження рівнозначне загибелі держави. К.Воблий переконав аудиторію у тому, що вартість десятини землі, яка продаватиметься, не повинна перевищувати 6–7 тис. крб. Ця ціна, на його думку, була цілком справедливою з огляду на курс карбованця на світовому ринку та купівельну спроможність селян, які пропонували за десятину до 15 тис. крб.¹¹ Критично охарактеризували основні положення "Декларації" великі землевласники, захищаючи "дворянські гнізда". Вони заснували власну організацію, яка мала "виробити практичні рекомендації щодо відновлення сільського господарства"¹². Їхню позицію підтримували "Союз відродження" та М.Родзянко (відомий колишній думський діяч), які доводили, що А.Денікін занадто поспішає, оскільки вирішувати земельне питання мають право лише Установчі збори. Запропоновані в "Декларації" положення викликали й міжнародний резонанс, зокрема зацікавленість Франції. За згодою головнокомандувача та Особливої наради до Парижа відбула делегація на чолі з професором І.Дуссаном. Під час зустрічей в Яссах та Парижі з представниками правлячих кіл Антанти члени делегації підтримали основні положення земельної реформи, зокрема те, що вона спрямована на обмеження поміщицького та казенного землеволодіння й зміцнення індивідуальних селянських господарств, відповідає аналогічним тенденціям у Франції, Румунії, Чехословаччині¹³.

Подальше опрацювання основних положень "Декларації" покладалося на земельну комісію. У цьому процесі можна умовно виділити два етапи: перший – робота земельної комісії під головуванням В.Колокольцева; другий – діяльність земельної комісії О.Билимовича – В.Чилищева.

На першому етапі активну участь у роботі комісії брали представники великого землеволодіння. Та й сам її голова – В.Колокольцев – був правим земцем, прихильно ставився до ідеї максимального збереження великого поміщицького землеволодіння, користувався підтримкою правих політичних сил¹⁴. Перед комісією стояла складна дилема: проводити реформу відразу й рішуче чи обмежитися напівзаходами, підготувавши ґрунт для її реалізації після закінчення громадянської війни. Джерельний матеріал дозволяє говорити про те, що В.Колокольцев обстоював другий варіант. У цьому його позиція діаметрально розходила з міркуваннями А.Денікіна, який уважав за доцільне розробити положення про зміни в землекористуванні та землеволодінні швидко, у повному обсязі¹⁵.

Не менш важливим було питання стосовно розмірів землі, що мала залишитися при відчуженні за колишніми власниками. Головнокомандувач ЗСПР наполягав на максимальному обмеженні великого поміщицького та казенного землеволодіння. Як було відзначено вище, голова земельної комісії дотримувався протилежних поглядів.

Попри всі дискусії та суперечності, що мали місце під час розробки основ земельної реформи, у липні 1919 р. комісія В.Колокольцева завершила роботу. Її результати були відображені в "Земельному положенні". За цим документом, за поміщиками зберігалось від 300 до 500 дес. землі, з урахуванням регіональних особливостей. Надлишки підлягали відчуженню та продажу селянам. Однак першість у придбанні цих угідь належала не селянам, а культурним і заводським господарствам. Відчуженню не підлягали землі міст, земств, церков, монастирів, наукових і освітніх товариств. У свої права на "звільнених" білогвардійцями українських територіях у першу чергу вступали казна, банки, міста, церкви, монастирі, колишні власники, натомість селяни могли купити відчужені землі лише через три роки після припинення громадянської війни¹⁶.

Отже, запропонований земельною комісією В.Колокольцева проект аграрної реформи, попри всю декларативність пріоритетності інтересів селянства, двічі їх обмежував. Фактично він передбачав збереження великого поміщицького й державного землеволодіння, суперечив окресленій А.Денікіним меті аграрних змін, відображав інтереси правих сил, він абсолютно не враховував селянських настро-

їв, ставив під загрозу існування стабільності в тилу Добровольчої армії, а, отже, подальше її просування вглиб Росії й перемогу над більшовизмом. "Земельне положення", розроблене комісією В.Колокольцева, було відхилене головнокомандувачем ЗСПР, оскільки, на його думку, відображало інтереси правих сил, які намагалися зберегти поміщицьке землеволодіння в дореволюційних масштабах¹⁷. Голова земельної комісії пішов у відставку, яку А.Денікін прийняв, результати роботи комісії було анульовано.

Преса, громадськість по-різному поставилися до такого розвитку подій. Поширювалися різноманітні чутки, які лише підігрівали інтерес публіки до розробки основних положень земельної реформи. У ході обговорення різних кандидатур на посаду голови земельної комісії нового скликання Особлива нарада й А.Денікін зупинилися на О.Билимовичі та В.Чиліщеві, як співголовах. Перший до свого призначення обіймав в уряді посаду начальника управління землеробства, другий – начальника управління юстиції, належав до партії кадетів. Діяльність очолюваної ними комісії ознаменувала другий період у розробці денікінської аграрної політики.

Огляд тогочасної періодики дозволяє твердити, що для широкої громадськості неабиякий інтерес мала постать О.Билимовича – університетського, громадського діяча, співробітника "Киевлянина", представника правого табору політичних сил, до якого належав і В.Колокольцев¹⁸. У зв'язку із цим висловлювалися припущення, які можна об'єднати у дві групи: перша – О.Билимович продовжить політику свого попередника; друга – відійде від вузьких класових інтересів великих землевласників і запропонує інший варіант реформи¹⁹.

Новопризначене керівництво комісії активно співпрацювало з представниками періодичної преси, викладаючи своє розуміння завдань, що перед ними стояли, основний зміст запланованих аграрних нововведень. Так, наприклад, В.Чиліщев в інтерв'ю кореспондентові "Киевской жизни" чітко окреслив ті моменти, що, на його думку, повинні міститися в доопрацьованому "Земельному положенні", а також визначив його призначення. У першу чергу, на переконання співголови земельної комісії, повинно бути однозначно вирішено, яка кількість землі та якої категорії підлягала відчуженню. По-друге, яка кількість землі та якої категорії не відчужувалась. По-третє, порядок переходу угідь від колишніх до нових власників²⁰. Дійсно, якщо проаналізувати "Земельне положення", розроблене комісією на чолі з В.Колокольцевим, то стане очевидним, що саме наведені вище пункти були його слабкими місцями, які не дозволяли повною мірою розгорнути реалізацію земельної реформи.

Були оприлюднені й інші моменти, пов'язані зі змінами в аграрному секторі. Так, зокрема, В.Чиліщев розкрив джерело фінансування реформи. Ним мав стати Державний земельний банк, утворений за рахунок злиття Селянського й Дворянського банків. Керівництво земельної комісії оновленого складу в основу земельного положення планувало покласти не примусове відчуження, як за В.Колокольцева, а добровільний перехід землі від попередніх до нових власників. Це вже був серйозний крок уперед, своєрідний прогрес на шляху вирішення земельного питання. Він засвідчив, що великі землевласники усвідомили: оберігати "дворянські гнізда" за умов, що склалися, справа безперспективна. Тому вони погодилися з тим, що в їхній власності залишиться розмір землі, необхідний для ведення господарства середніх розмірів. Також до державного земельного фонду, із якого передбачалося за гроші наділяти селян землею, мали ввійти надільні та банківські угіддя.

Поряд із цим на сторінках газет обговорювалися й інші проблеми, пов'язані з безпосереднім впливом аграрної реформи на окремі галузі економіки. Так, наприклад, проф. К.Воблий у доповіді на засіданні Київського товариства сільського господарства навів підрахунки, за якими викуп селянами надлишків поміщицьких та казенних угідь сприятиме поліпшенню ситуації на фінансовому ринку. На його переконання, 5 млрд. крб. золотом, які витратять селяни на придбання землі, вилучать у населення солідну масу паперових грошей, оздоровлять фінанси²¹.

У листопаді 1919 р. комісія О.Билимовича – В.Чиліщева завершила розробку оновленого "Земельного положення". Згідно з документом, українські губернії, що перебували під контролем ЗСПР, поділялися на п'ять категорій за принципом густонаселеності та землезабезпеченості. Для кожної з них визначалася норма землі, що залишалася за колишніми власниками. Розвиток високотоварних господарств здійснювався за рахунок інтенсивного господарювання, а не лише шляхом збільшення розмірів угідь. Так, зокрема, Особливою нарадою були прийняті рішення про постачання сільського господарства технікою, про закупівлю на його потреби необхідних насінневих фондів, про кредитування на 2,5 млн. крб. машинобудівної промисловості для задоволення попиту індивідуальних селянських господарств у реманенті²². Угоди між новими та колишніми власниками укладалися на добровільних засадах упродовж двох років. Лише після цього розпочиналося примусове відчуження надлишків. У районах із високорозвиненою землекультурою за колишніми власниками залишалося не більше 100 дес. Ця норма зростала в місцевостях із гіршим її рівнем, але в будь-якому разі вона не могла перевищувати 400–500 дес. Усі землі, що відчужувалися, надходили до державного земельного фонду, із якого розпродавалися в першу чергу тим, хто безпосередньо займався рільництвом, як правило, місцевим селянам. Розмір придбані ділянки не міг перевищувати 25 дес. Для відшкодування заподіяних поміщикам збитків, держава випускала білети довгострокової закордонної позички, забезпечені золотом та валютою²³.

Зіставлення "Земельних положень" комісії В.Колокольцева та О.Билимовича – В.Чиліщева, дозволяє стверджувати, що останнє якісно відрізнялося від свого попередника щодо відповідності селянському прагненню володіти землею. У ньому більшою мірою йшлося не про те, як зберегти, а як зменшити велике поміщицьке та казенне землеводіння на користь одноосібних селянських господарств. Цей же проект вповні відповідав і триєдиній меті, якої планував досягти А.Денікін під час земельної реформи. Проект був підписаний головнокомандувачем, а його запровадження передбачалося відразу після звільнення від більшовиків Москви.

Отже, А.Денікін та Особлива нарада наріжним каменем внутрішньоекономічної політики вважали вирішення земельного питання. Аграрна політика, проект якої розробила земельна комісія О.Билимовича – В.Чиліщева, спрямовувалася на розвиток міцних індивідуальних селянських господарств, що розглядалися лідерами білого руху як опора влади. Ліквідувати їхнє малоземелля планувалося шляхом купівлі-продажу відчужених надлишків поміщицького землеволодіння, кредитування селянських господарств, запровадження досягнень агрономії. Основний зміст запланованих заходів у сфері землеволодіння та землекористування свідчить, що вони мали прогресивний характер, відповідали інтересам середнього та заможного селянства, яке становило більшість тогочасного українського села, продовжували започатковані П.Столипіним тенденції обмеження поміщицького землеволодіння та підтримки економічно потужних одноосібних селянських господарств. Їхнім ініціаторам, як і авторам, удалося відійти від вузькокласових інтересів.

Разом із тим основний зміст денікінської аграрної реформи мав і окремі прогалини. Зокрема, абсолютно не йшлося про підтримку малозаможних та незаможних селянських господарств, які перебували в набагато скрутніших умовах, ніж середньо-заможні та заможні. Обійшов білогвардійський проект увагою й майбутнє раніше створених радгоспів. Ішлося лише про зразкові та високотоварні господарства, їхню підтримку з боку уряду.

П.Врангель, як і А.Денікін, магістральним напрямом внутрішньої політики уряду в економічній сфері вважав аграрний, не лише розробку, а й реалізацію земельної реформи. У відозвах, прокламаціях, які розкривали сутність намірів Російської армії та її командування (саме таку назву після перейменування отримала Добровольча армія – С.К.), йшлося про те, що білогвардійці борються за свободу народу, за те, щоб селянин, отримавши в приватну власність землю, яку

обробляє, займався мирною працею, за обмеження казенного та поміщицького землеволодіння²⁴. Зокрема, у зверненні до бійців Червоної армії говорилося: "Ми відновлюємо національну єдність та національне господарство, щоб господарем землі ... став сам народ ... і щоб ніхто інший, а сам він скористався тим, що дає йому рідна земля. Ви насаджуйте комуни, які дозволяють ледарям користуватися результатами праці трудівників. Ми захищаємо право власності. Будь-хто має право на те, що йому законно належить; будь-хто має право придбати чесною працею те, чого йому не вистачає. Будь-хто повинен мати право вільно користуватися тим, що здобув своїм трудом"²⁵.

Подібного змісту публікації з'являлися в пресі. Так, наприклад, "Южное слово" надрукувало заяву головнокомандувача ЗСПР П.Врангеля, в якій відзначалося, що спокій у країні стане можливим лише тоді, коли селянство отримає землю²⁶.

Барон був свідомий того, що за "специфічності етнографічних, економічних умов, серед загальної смуги та кризи" вирішити земельне питання в повному обсязі нереально. У нього не викликало сумнівів і те, що будь-який варіант аграрної реформи обов'язково стане об'єктом критики не лише зовнішніх опонентів, а й представників тих політичних сил, які входили до складу білого руху. З іншого боку, як свідчать мемуари, зволікати з проведенням реформ на селі також не було сенсу²⁷.

На наш погляд, міркування П.Врангеля цілком адекватно відображали загальну картину настроїв селянства, що склалися на 1920 р., які коливалися між прихильністю чи то до більшовиків, чи то до білогвардійців. Якщо говорити про селян Півдня України (Таврії), то серед них сильними були симпатії до Н.Махна й запроваджених ним аграрних змін. Попри все їх цікавило одне – яким чином і скільки землі вони отримають.

Тому головнокомандувач обрав єдине правильне рішення: розрубати гордіїв вузол, яким стало земельне питання. Проведення аграрної реформи, на його переконання, дозволило б покращити економічне становище селян, заручитися їхньою підтримкою в боротьбі проти більшовиків, стабілізувати продовольчий ринок, вирішивши тим самим проблему забезпечення населення та армії продуктами харчування, фуражем.

Не меншого значення надавалося й політичному моменту, в якому умовно можна виділити внутрішній та зовнішній аспекти. З приводу першого: справа в тому, що в населення, насамперед у селян, під впливом, з одного боку, більшовицької агітації, а, з іншого – непродуманих дій керівництва Добровольчої армії, сформувалися стереотипи негативного характеру щодо білого руху та його ідей. Усі заходи А.Денікіна, Особливої наради по реорганізації відносин землекористування та землеволодіння селянство розцінювало однозначно: як спробу відновити поміщицьке землеволодіння, відібрати землю. Ураховуючи це, П.Врангель, який намагався реанімувати ідею білого руху, його цінності та ідеали, проведенням земельної реформи прагнув похитнути вже сформовані в селян стереотипи. Тим самим, на його переконання, вирвати з рук ворогів основну пропагандистську зброю проти Російської армії – підозру у відновленні поміщицького землеволодіння, у помсті за його порушення²⁸. Один із учасників тих подій згадував: "Прагнення Врангеля опертися на селянство ... могли стати більшою небезпекою для більшовиків, ніж наші перемоги у відкритому бою"²⁹.

Із приводу другого: намагання барона справити позитивне враження на іноземні кола, в яких також похитнулася віра в потенціал і можливість білого руху. Так, у розмові з В.Шульгіним (відомий громадсько-політичний діяч, публіцист періоду революції – С.К.) улітку 1920 р. генерал відверто про це говорив: "Я прагну в Криму, хоча б на цьому клаптику, зробити життя можливим. Показати ... ось у вас там комунізм, тобто голод і надзвичайка, а тут іде земельна реформа, запроваджується волосне земство, лад, свобода... Ну, словом, дослідне поле..."³⁰.

Мета реформи, основні положення якої передбачалося розробити та реалізувати, була висловлена бароном чітко та лаконічно: "...підняти, поставити на ноги

трудова, але міцне селянство, зорганізувати його, об'єднати й залучити до охорони порядку та державності"³¹. Цим визначалась концепція вирішення головнокомандувачем ЗСПР аграрного питання, започаткована П.Столипінін і яку в роки революції в Україні намагалися продовжувати П.Скоропадський, А.Денікін. Як свідчить аналіз тогочасної періодики, яка, на наш погляд, детально, з достатнім рівнем об'єктивності висвітлювала діяльність уряду, окремих політиків, не останню роль у виробленні стратегічних основ аграрної політики П.Врангеля відіграли його часті зустрічі з селянами. Під час таких відвертих розмов селянство розкривалося, розповідаючи про свої прагнення, сподівання³².

Висвітлені бароном думки та міркування з приводу земельного питання та шляхів його вирішення викликали жваве обговорення на шпальтах газет, у громадських організаціях, політичних колах, які не були байдужими до долі селянства. Одні називали їх радикальними, близькими до соціалістичних, інші – однобокими й недостатньо повними, треті доводили їх оптимальність за умов громадянської війни (1920 р.)³³. Зокрема, представники Селянського союзу Росії у своїй декларації схвалили наміри П.Врангеля сприяти розвитку агрокультури та міцних селянських господарств³⁴.

Наказом головнокомандувача від 11 квітня 1920 р. була створена комісія з розробки аграрної реформи. В основу її роботи були покладені принципи, що містилися в наказі П.Врангеля від 8 квітня 1920 р.: 1) усі придатні до обробітку земельні угіддя повинні повністю й належним чином оброблятися; 2) землею повинно володіти якомога ширше коло приватних власників, що можуть вкладати в неї власну працю; 3) посередником при розрахунках між новими та великими землевласниками виступала держава³⁵.

У розробці основ врангелівської аграрної політики умовно можна виділити три етапи: 1) робота Ялтинської комісії; 2) діяльність Сімферопольської комісії; 3) напрацювання комісії третього скликання.

До складу Ялтинської комісії ввійшли "люди справи", які мали "знання та досвід"³⁶. Цим П.Врангелю намагався, урахувавши попередню роботу комісій В.Колокольцева та О.Билимовича – В.Чилищева, проводити позапартійну політику, яка б відповідала потребам селянства в землі, дозволила б вирішити завдання, передбачені бароном. Головою комісії став Г.Глинка – колишній товариш міністра землеробства й начальника Переселенського управління. У ній працювали: генерал Левашов – голова союзу землевласників Півдня Росії (за словами очевидців – опонент земельної реформи), граф С.Апраксін – екс-губернатор Таврії, а згодом голова праві ялтинської думи, також опонент реформи; В.Налбандов – кримський землевласник, принциповий прихильник великого землеволодіння; П.Зубовський – людина, яка прихильно ставилася до реформи, але не вмiла захищати свою позицію; В.Шлейфер – колишній уповноважений із землеустрою в Таврії; К.Зайцев – учений-економіст; В.Оболенський – голова губернської земської управи³⁷. Отже, як свідчить аналіз складу комісії, головнокомандувачу не вдалося уникнути гіркого досвіду А.Денікіна в підборі кадрів. Більшість її членів не змогла відійти від інтересів тих сил, які вони представляли. Вони категорично відхилили принцип відчуження надлишків казенного та поміщицького землеволодіння, обмеживши сутність реформи сприянням селянам у придбанні землі у великих землевласників.

Порівнявши діяльність Ялтинської комісії з аналогічною розробкою основних засад земельної реформи Кабінету міністрів Криму в 1919 р., можна стверджувати, що вона була результативнішою. Підставою для такого судження є виступ С.Крима – голови тодішнього кримського уряду – від 14–15 лютого 1919 р. У ньому прем'єр-міністр, промовляючи перед делегатами крайового земсько-міського з'їзду, категорично заявив, що проводити аграрну реформу передчасно, оскільки це питання має вирішуватися в загальноросійському масштабі. Тому очолюваний ним уряд обмежився збором статистичних даних, складанням плану гідротехнічних робіт, урегулюванням орендних відносин³⁸.

Однак, ознайомившись із постановами комісії, що працювала в Ялті, генерал залишився невдоволеним. Аргументи, які висловлювали її члени на користь звуження сутності земельної реформи, він відхилив, визнавши їх слабкими. Г.Глинці було наказано створити нову комісію, включивши до її складу представників кримського селянства.

На цей раз вона працювала в Сімферополі 21–25, 27 квітня 1920 р. Перед початком її роботи П.Врангель у наказовій формі висловив своє побажання Г.Глинці зрушити справу з мертвої точки, не обмежуватися відписками³⁹. Попри оновленість членства "особливої комісії", між її учасниками єдність думок була відсутньою. Оформилося два табори, які висловлювали діаметрально протилежні погляди на вирішення земельної проблеми. Перша група, очолювана В.Налбандовим, уважала за доцільне лише проголошення реформи з відстрочкою її реалізації. Вони міркували приблизно так – із часом ситуація зміниться й у разі перемоги білих П.Врангель на власний розсуд проведе в життя земельні зміни; а у випадку поразки все це взагалі нікому не буде потрібне. Друга група – В.Оболенський, К.Зайцев – виступала за негайне закріплення за селянами орендованих та самозахоплених земель⁴⁰.

Рішення, прийняті комісією в Сімферополі, за своїм змістом нагадували проект В.Колокольцева, а тому не були затвердженні П.Врангелем⁴¹. Головнокомандувач змушений був утретє змінювати склад земельної комісії. До неї ввійшли: В.Оболенський, представники селянського союзу, О.Аладьїн – екс-лідер трудовиків і думи, П.Зубовський та інші. Делегати від селянського союзу та О.Аладьїн винесли на розгляд головнокомандувача власний проект земельної реформи – справа зрушила з місця. Г.Глінка за допомогою П.Зубовського склав новий законопроект, діаметрально протилежний за своїм змістом тим, що були підготовлені в Ялті та Сімферополі. 18 травня 1920 р. на нараді начальників управлінь під головуванням П.Врангеля голова земельної комісії ознайомив присутніх із затвердженим варіантом "Закону про землю".

Відгуки на "Закон..." не забарилися. Г.Гензель відзначав, що уряду барона в короткі терміни вдалося радикально вирішити "горезвісне" земельне питання, відобразити державницьку позицію, проголосивши вікове гасло селянства про примусове відчуження поміщицької землі⁴². Інший дописувач висловив сподівання, що реформа, яка є цілком прогресивною, захищаючи принцип "землю – працюючим на ній господарям", сприятиме зміцненню держави, економіки села⁴³. І.Горов реформу П.Врангеля назвав "новим походом у народ", який був чесним, щирим, як і перші походи народників⁴⁴.

Крім хвалебних од, мали місце публікації критичного характеру. Так, один із авторів, відзначаючи позитивні риси проекту "Закону про землю", вказав і на вади. По-перше, уряд, на його думку, помилився, усунувши з процесу купівлі-продажу землі поміщиків, оскільки селяни, за звичкою, охочіше укладали угоди з ними, ніж із державою. По-друге, розрахунки по придбанню землі ускладнювалися невизначеністю вартості десятини з боку держави. По-третє, як наслідок другого, на ринку землі спостерігається ажіотаж: ціни коливаються в бік постійного зростання від 20 до 120 тис. крб. за десятину⁴⁵.

Незважаючи на ці та інші прогалини, П.Врангель підписав проект "Закону про землю" разом із іншими документами, які регламентували роботу земельних установ, перехід за викуп у власність одноосібних селянських господарств земельних угідь, відчужених у казни, поміщиків. Вони були опубліковані 25 травня 1920 р. До цього пакету документів входили: "Повідомлення уряду із земельного питання", "Наказ про землю", "Правила про передачу розпорядженням уряду казенних, Державного земельного банку й приватновласницьких земель сільсько-господарського призначення у власність господарів, що їх обробляли", "Тимчасове Положення про земельні установи".

В урядовому повідомленні роз'яснювалася сутність земельної реформи: земля – господарям, що на ній працюють. Вона зумовлювалася метою уряду П.Врангеля: 1) охороняти землеустрій у тій формі, в якій він склався на момент інновацій; 2) передати господарям, які працюють на землі, угіддя сільськогосподарського призначення, казенні та приватновласницькі; 3) створити на селі належні умови для економічного розвитку й зростання достатку, щоб селяни не страждали від зазіхань, невизначеності. Ішлося й про механізм реалізації: від колишніх власників земля відчужувалася, однак за ними зберігалися угіддя, розміри котрих, залежно від регіональних особливостей, визначалися місцевими земельним установами, до складу яких входили селяни. Уряд лише затверджував їх рішення. У повідомленні визначалися землі, що підлягали й не підлягали відчуженню. До останніх належали: 1) угіддя, придбані через Селянський поземельний банк, які не перевищували встановленої норми; 2) відруби та ділянки, відведені під хутори; 3) церковно-приходські наділи, садибні та висококультурні угіддя; 4) землі сільськогосподарських дослідних і навчальних закладів; 5) володіння, що не перевищували визначених розмірів. Землі, що відчужувалися, закріплювалися за тими селянами, що їх обробляли на час виходу й закону, і повідомлення. Розміри цих угідь визначалися місцевими земельним закладами, але не могли бути меншими за норми, установлені Селянським банком. Такий розподіл закріплювався актом, який визнавав беззаперечне володіння. На його основі видавалися документи, що остаточно закріплювали право володіння землею за новими власниками після виплати всієї її вартості державі. Землі, хоч і без негайного розмежування, передавалися в довічну, спадкову власність за викуп через те, щоб вони дісталися економічно міцним господарям, здатним її обробляти. У документі йшлося й про механізм сплати. Оплата за отримані угіддя вносилася новими власниками натурою – хлібом, який щороку здавався б у державний фонд (із кожної десятини п'ята частина від середньостатистичного врожаю жита чи пшениці). Бажаючі могли сплачувати грошима за ринковою вартістю хліба на момент оплати. За підрахунками, нові власники сплачували б меншу суму, ніж за оренду, і за 25 років ставали власниками. Залишалося без змін співвідношення між вартістю хліба, що йшов до держави, і ціною відчуженої десятини. Так, землі до революції, з яких збиралося 40–50 пудів, при ціні пуда пшениці 1 крб., коштували близько 200–250 крб. за десятину. Отже, і до реформи співвідношення було п'ятиразовим. Гроші, які надходили до бюджету від селян за землю, витрачалися на компенсацію попереднім власникам. Як ішлося у повідомленні, у розпорядження уряду або волосних земельних установ переходили радгоспи й комуни, уцілілі за більшовиків промислові та державного значення господарства. Від них відчужувалися орендовані ними землі⁴⁶.

"Наказ про землю" містив наступні положення: 1) на територіях, зайнятих білогвардійцями, із 25 травня запроваджувалися "Правила про передачу розпорядженням уряду казенних, Державного земельного банку й приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляли"; 2) реалізація земельної реформи покладалася на волосні та повітові земельні ради, які були тимчасовими органами, що діяли впродовж року на підставі "Тимчасового положення про земельні установи"; 3) земельні ради зобов'язувалися з особливою турботою стежити за тим, щоби земельні ділянки надавалися солдатам та їхнім родинам; 4) начальник фінансового управління мав у короткі терміни розробити й подати на затвердження головнокомандувачу пропозиції щодо розрахунків за землею⁴⁷.

"Правила про передачу розпорядженням уряду казенних, Державного земельного банку й приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляли" передбачали: 1) охорону землеволодіння незалежно від того, на якому праві воно засновано, кому належить; 2) повернення "займанщини", якщо це були надільні, придбані через Земельний банк,

відрубні, хутірські, церковно-монастирські, дослідні, навчальних закладів, відповідали розмірам, промислові землі; 3) передачу всіх угідь, за винятком указаних у п.2, господарям, що на них працювали або їх орендували за викуп; 4) турботу про закріплення за новими власниками угідь; 5) передачу казенних лісів у розпорядження урядових інстанцій, волосних земельних рад, які узгоджували користування ними із сільгоспотребами; 6) перехід комун у підпорядкування волосних земельних рад, які або керували їх розвитком, або влаштовували в них селян; 7) охорону радгоспів із боку уряду, який забезпечував збереження їхнього інвентарю, земель, розвиток; 8) оподаткування селян, які отримували в користування землі, грошима і натурою на користь держави. Ці надходження йдуть на погашення боргів, а також виплату компенсації колишнім власникам; 9) визначення грошових і натуральних зборів із селян за користування землею; 10) відповідальність волосних управ за виконання зобов'язань селянами перед державою, збереження й здачу надходжень до бюджету; 11) обстеження волосними земельними радами казенних і приватних господарств для з'ясування підстав землекористування, надлишків землі, необроблюваних угідь, площі орендованих, куплених, не відчужених ділянок; 12) представлення волосними земельними радами на розгляд повітових земельних рад пропозицій із приводу розподілу землі селянами, що її обробляють, для закріплення її за ними; 13) надання селянам документів, які, до їх остаточного розрахунку із державою, закріплювали за ними придбані землі; 14) визначення повноважень волосних і повітових земельних рад по проведенню землевпорядних робіт; 15) розгляд селянських скарг на дії волосних і повітових земельних рад у двотижневий термін повітовими земельними радами⁴⁸.

"Тимчасове положення про земельні установи" мало такий зміст: 1) визначався термін дії волосних і повітових земельних рад, губернських посередників у земельних справах та їх помічників; 2) розписувалася процедура виборів членів волосних і повітових земельних рад; 3) окреслювалося коло їх компетенції, порядок роботи⁴⁹.

Отже, є підстави твердити: 1) аграрна реформа П.Врангеля спрямовувалася на впорядкування землекористування й землеволодіння на селі; 2) за мету генерал ставив наділення селян землею, піднесення як їх матеріального добробуту, так і галузі в цілому; 3) реформа стосувалася не лише середнього та заможного селянства. Охорона радгоспів і комун білогвардійським урядом захищала й інтереси незаможного та малозаможного селянства; 4) поміщики, колишні власники, усувалися із процедури розрахунків із селянами-займанцями. Більше того, спеціальним розпорядженням головнокомандувача ЗСПР їм заборонялося не лише повертатися в маєтки, а навіть обіймати адмінпосади в повіті, де ці маєтки розташовувалися; 5) перетворення П.Врангеля відповідали реальному стану справ у сільському господарстві, відображали інтереси практично всіх категорій селянства.

Таким чином, підсумовуючи все вищенаведене, є підстави стверджувати, що сутністю проектів земельних реформ А.Денікіна та П.Врангеля був розвиток економічно міцних індивідуальних селянських господарств, як опори держави. Абсолютно не йшлося про відновлення великого поміщицького господарства. Навпаки, за рахунок відчуження в нього за плату надлишків планувалося збільшити розміри селянських наділів. Передбачалися й широкомасштабні заходи з інтенсифікації одноосібних селянських господарств через їхнє кредитування, закупівлю реманенту, насінневих фондів тощо. Обидва земельні проекти мали прогресивний характер, певною мірою відповідаючи прагненням українського селянства володіти та користуватися землею. Вони були своєрідним продовженням ідей, запропонованих П.Столипініним на початку ХХ ст., П.Скоропадським у 1918 р., уписувалися в загальноєвропейський контекст реформування аграрного сектору.

¹ Козерод О. Историографические проблемы белого движения на Украине. – Х., 1998. – 122 с.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 328. – Арк. 109. – 109 зв.

- ³ Там само. – Арк. 112.
- ⁴ „Социализм” и „белогвардейщина” // Вечерние огни (далі – ВО). – 4. 9. 1919. – №6.
- ⁵ Невич И. Земля // ВО. – 27. 9. 1919. – №34.
- ⁶ Обращение власти к населению // Таврический день. – 16–29.6.1919. – №2.
- ⁷ Деникин А. Очерки русской смуты // Вопросы истории (далі – ВИ). – 1994. – №4. – С.85.
- ⁸ Раскрытые карты // ВО. – 2.9.1919. – №13.
- ⁹ Чирский. Земля и воля // Заря России. – 18.9.1919. – №2.
- ¹⁰ Деникин А. Очерки русской смуты // ВИ. – 1994. – №3. – С.111.
- ¹¹ И.О. Земля – народу // ВО. – 30.9.01919. – №36.
- ¹² Защита „дворянських гнезд” // ВО. – 11.10.1919. – №36.
- ¹³ Франция и аграрный вопрос в России // ВО. – 12.10.1919. – №41.
- ¹⁴ Об отставке Колокольцева // Киевская жизнь (далі – КЖ). – 29.8.1919. – №4.
- ¹⁵ Ярошевич А. Земля и деревня // КЖ. – 12.9.1919. – №4.
- ¹⁶ Деникин А. Очерки... // ВИ. – 1994. – №4. – С. 84, 85.
- ¹⁷ Там же.
- ¹⁸ Назначение А.Д.Билимовича // КЖ. – 24.9.1919. – №24.
- ¹⁹ Ярошевич А. Из уроков прошлого // КЖ. – 12.10.1919. – №36.
- ²⁰ Жуков. Земельная реформа (Беседа) // Киевлянин. – 20.10.1919. – №48.
- ²¹ В обществе сельского хозяйства // КЖ. – 1.10.1919. – №30.
- ²² Плетнев В. Что дает крестьянину Добровольческая армия // Заря России. – 17.9.1919. – №1.
- ²³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 35. – Арк. 84, 85.
- ²⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 328. – Арк. 118, 120, 134, 135.
- ²⁵ Красные офицеры и солдаты! За что вы боретесь и за что мы подняли оружие? // Родина. – 1990. – №10. – С.69.
- ²⁶ Земельный вопрос // Южное слово. – 10.1.1920. – №7.
- ²⁷ Врангель П. Воспоминания барона П.Врангеля: В 2-х тт. – Т.1. – М., 1992. – С.99.
- ²⁸ Там же. – С.75, 76.
- ²⁹ Савич Н. Закат белого движения // Москва. – 1991. – №12. – С.127.
- ³⁰ Карпенко С. Крах последнего белого диктатора. – М., 1990. – С.20.
- ³¹ Врангель П. Воспоминания... – С.100.
- ³² Генерал Врангель и крестьяне // Таврический голос (далі – ТГ). – 10.6.1920. – №248.
- ³³ Значение земельной реформы // ТГ. – 6.6.1920. – №245.
- ³⁴ Декларация учредителей Крестьянского союза России // ТГ. – 12.6.1920. – №250.
- ³⁵ Официальное сообщение Главнокомандующего Вооруженными силами Юга России от 25.5.1920 // ТГ. – 6.6.1920. – №245.
- ³⁶ Валентинов А. Крымская эпопея // Архив русской революции: В 22-х тт. – Т.5. – М., 1991. – С.25.
- ³⁷ Оболенский В. Крым при Врангеле. – М.; Л., 1928. – С.15.
- ³⁸ Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Второе крымское краевое правительство (ноябрь 1918 – апрель 1919 гг.) // Отечественная история. – 1998. – №1. – С.73.
- ³⁹ Росс Н. Врангель в Крыму. – Франкфурт-на-Майне, 1982. – С.146.
- ⁴⁰ Оболенский В. Крым... – С.17.
- ⁴¹ Гензель П. История земельного закона // ТГ. – 7.6.1920. – №246.
- ⁴² Его же. Земельная реформа // ТГ. – 7.6.1920. – №246.
- ⁴³ Земля и порядок // ТГ. – 9.6.1920. – №247.
- ⁴⁴ Горюх И. Новый поход в народ // ТГ. – 3.9.1920. – №316.
- ⁴⁵ М. Г. Земельный закон // Время. – 24.9.1920. – №54.
- ⁴⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 428. – Арк. 75–79.
- ⁴⁷ Там само. – Арк. 79.
- ⁴⁸ Там само. – Арк. 80, 81.
- ⁴⁹ Там само.

The article is devoted to working out and main points of the agrarian reform project by A.Denikin and P.Vrangel. On the basis of historical documents and memoirs the author lighted up the contents of innovations in land tenure landownership, which were planned by A.Denikin and P.Vrangel.